

LECTIO PRAECURSORIA

Lauri Skantsi

Kivikauden kylät Keski-Pohjanmaalla: Kollektiivisten kyläyhteisöjen synty, kukoistus ja hajoaminen

Palataanpa aluksi ajassa taaksepäin 90-luvun puoliväliin. Olin juuri tavannut tulevan vaimoni – joka istuu myös täällä yleisön joukossa – mutta samaan aikaan Kainuun prikaatin tiiliset kasarmit odottivat minua Suomen valtion kustantamaan täyshoitoon, joten tunteeni olivat aika ristiriitaiset.

Olin tuona kesänä työharjoittelussa nykyisessä työpaikassani K. H. Renlundin museolla, koska olin kiinnostunut arkeologiasta ja historiasta. Eräänä kesäisenä päivänä minulle tarjoutui mahdollisuus päästä maastoretkelle Kälviän metsiin museoviraston arkeologi Mirja Miettisen ja ullavalaisen arkeologianharrastaja Antti Saaren kanssa. Näin melkoisen määrän erilaisia kuoppia ja kasoja yhden päivän aikana, imin itseeni tietoa viisailta retkikumppaneiltani. Hyvin pian minulle valkeni, että näissä tutuissa kotimetsissä oli ollut ihmisiä liikkeellä jo tuhansia vuosia ennen meitä.

Nämä ihmiset olivat jättäneet jälkeensä erilaisia merkkejä ikään kuin todisteeksi jälkipolville olemassaolostaan ja elämästään. Näitä merkkejä arkeologit kutsuvat kiinteiksi muinaisjäännöksiksi. Ne eivät olleetkaan mitä tahansa kuoppia ja kasoja, vaan jäänteitä vuosituhansien takaisesta ihmiselämästä ja muinaisesta kulttuurimaisemasta.

Tästä retkestä on kulunut jo pian 30 vuotta, ja paljon on ehtinyt Kälviänjoessa vettä virrata sen jälkeen. Ja elämässä on ehtinyt tapahtunut yhtä ja toista, iloa ja surua. Nuoruuden innostus on vaihtunut keski-ikäisen miehen kyynisempään elämänkatsomukseen, mutta jostakin kumman syystä jaksan edelleen olla yhtä lapsellisen innostunut näistä hiljaisista esihistoriallisen elämän lähdeaineistoista. Ja kun löydän uuden, ennestään tuntemattoman asuinpaikan tai kivimonumentin, koen valtavaa löytämisen riemua. Olen edelleen yhtä hämmästynyt siitä, kuinka hyvin monet näistä merkeistä näkyvät maastossa tuhansien vuosien jälkeenkin. Olen edelleen yhtä kiinnostunut siitä, mitä ne voivat kertoa meille muinaisista, kauan sitten kadonneista kulttuureista.

Tämän omaelämäkerrallisen johdannon jälkeen mennään asiaan. Väitöskirjatutkimuksessani mielenkiinnon kohteenani ovat olleet kivikauden suuret, osittain maahan kaivetuista asumuksista koostuneet kylät Keski-Pohjanmaalla. Miten ja miksi nämä kylät syntyivät? Millaista elämä niissä oli? Ja miksi ne katosivat noin puoli vuosituhatta myöhemmin?

Tänä päivänä puhumme paljon ilmastonmuutoksesta: kuinka vuoden keskilämpötilat nousevat, ja millaisia vaikutuksia sillä tulee olemaan. Nykyään me voimme valinnoillamme ja teoillamme vaikuttaa ilmastonmuutokseen, mutta merkittäviä muutoksia ilmastossa on tapahtunut ennenkin. Viimeisimmän jääkauden jälkeiseen aikaan on mahtunut niin ilmaston lämpenemistä kuin kylmenemistäkin.

Kuva 1. Kivikautinen asumuspainanne Kokkolan Venebarjulla. Kuva: Lauri Skantsi/K.H. Renlundin museo.

Aikaisemman tutkimuksen mukaan lämpötilan muutoksilla oli merkittäviä vaikutuksia metsästäjä-keräilijäyhteisöjen elämään, mutta vaikutukset olivat erilaisia eri puolilla maailmaa. Maapallon eteläisillä lämpimillä ja kuivilla alueilla lämpötilojen nousu tiesi ongelmia muun muassa kasvavan kuivuuden muodossa. Pohjoisella pallonpuoliskolla tilanne oli toinen. Ilmaston lämpenemisellä

oli positiivinen yhteys saatavilla olevan ravinnon määrään, mikä puolestaan mahdollisti hyvät elinolosuhteet ja asukasmäärän ja -tiheyden kasvun. Pohjanmaan rannikolla myös nykyistä nopeampi maankohoaminen aiheutti muutoksia ihmisten elinympäristössä.

Tutkimukseni teoreettisena viitekehystenä toimivat käyttäytymisekologinen teoria sekä ekodynamiikka. Niiden perusajatuksena on ihmisen toiminnan sopeutuva luonne osana elinympäristöään ja siinä tapahtuneita muutoksia. Ilmaston ja ympäristön muutokset vaikuttivat suuresti saaliseläinten määrään ja käyttäytymiseen sekä kasvisravinnon saatavuuteen, ja siten myös ihmisten elämään, kuten toimeentulostrategioihin, yhteisöjen kokoon ja liikkuvuuteen sekä asuinpaikan valintaan.

Tutkimuksessani rakensin teoreettisen mallin neoliittisen kivikauden asutuskehityksestä Keski-Pohjanmaalla. Luonnontieteellisten aineistojen avulla ennallistin ympäristössä ja ilmastossa tapahtuneita muutoksia ja niiden vaikutusta saaliseläinten käyttäytymiseen ja määrään neoliittisen kivikauden Keski-Pohjanmaalla. Mallin taustaoletuksena oli se, että tutkimusajanjaksolla tapahtuneilla lämpöhuipuilla oli positiivinen vaikutus ekosysteemin tuottavuuteen ja ravinnon määrään ja välillisesti myös väkimäärän kasvuun, kun taas ilmaston viilenemisellä oli päinvastaisia vaikutuksia.

Toinen oletus oli se, että hylje oli tärkein saaliseläin rannikon yhteisöille. Tämä yksinkertaisesti siitä syystä, että hylkeen liha ja rasva sisältävät huomattavasti enemmän kaloreita kuin yhdenkään muun saaliseläimen. Ne riittivät ravinnoksi suuremmalle määrälle ihmisiä kuin esimerkiksi sama määrä hirven tai peuran lihaa. Itämerellä tuohon aikaan eläneet hyljelajit, norppa ja grönlanninhylje, ovat molemmat hyvin herkkiä elinympäristössään tapahtuneille muutoksille, ja ne tarvitsevat hyviä jääolosuhteita lisääntyäkseen. Näin ollen erityisesti talven lämpötilavaihteluilla oli suuri merkitys hylkeen käyttäytymiseen ja siten myös hylkeenpyytäjien elämäntapaan. Talvi-ilmastosta vaikutti siihen, mitkä osat Itämeren jäättyivät ja kuinka lähellä rantaa hylkeenpyynnin kannalta potentiaalinen kiintojään reuna sijaitsi. Keskittyivätkö metsästäjät avomerellä suurina laumoina viihtyvien grönlanninhylkeen pyytämiseen, vai saalistettiin lähempänä rantaa, mutta pienempinä ryhminä viihtyvää norppaa? Eli miten ilmaston ja ympäristön muutokset vaikuttivat erityisesti hylkeen ja muunkin ravinnon saatavuuteen ja sitä kautta metsästäjä-keräilijäyhteisöjen toimeentulostrategioihin liittyviin valintoihin, liikkuvuuteen, demografiaan ja asuinpaikan valintaan. Ja miten tämä näkyisi arkeologisessa aineistossa eli asuinpaikkojen sijainnissa, määrässä sekä luo- ja löytöaineistojen koostumuksissa.

Käyttämäni tutkimustapaan kuuluu, että malli rakennetaan tiettyjen aineistojen avulla, mutta testataan ja arvioidaan aivan eri aineistoilla. Tämä lisää tutkimuksen tekemisen poikkitieteellisyyttä, mutta myös luotettavuutta. Käytin siis mallin rakentamiseen luonnontieteellisestä ja etnografis-historiallista aineistoa, mutta sen testaamiseen ja arviointiin arkeologista aineistoa. Arkeologiseen aineistoon kuului analyysi kivekkautisen asutuksen kehityksestä ajassa ja tilassa tutkimusalueellani aikavälillä 5000–2000 eaa.

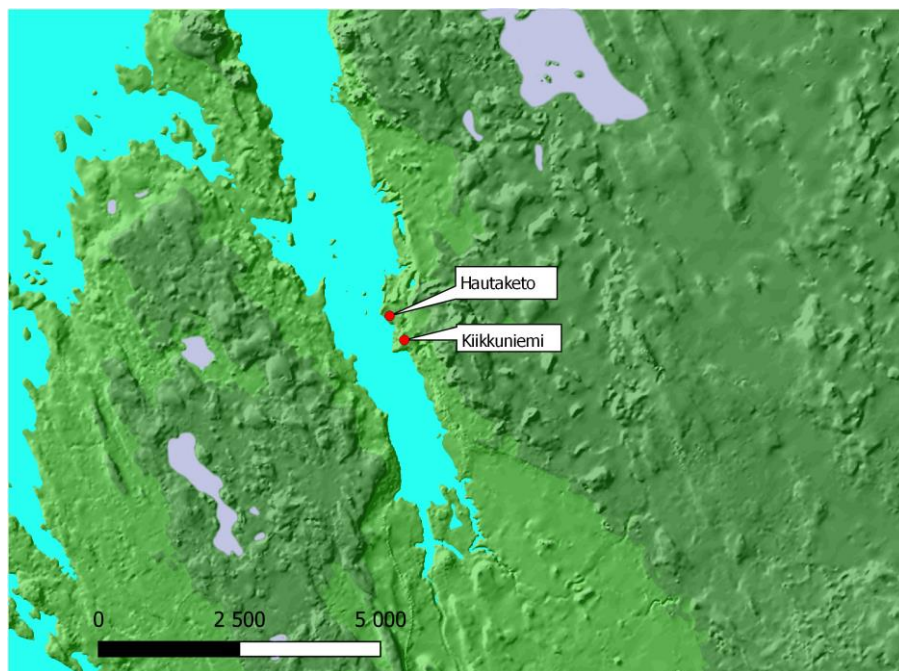
Analysoin tunnettujen kivekkautisten asuinpaikkojen sekä oletettavasti kivekkautelle ajoittuvien erilaisten kivirakenteiden määrien ja sijainnin vaihtelua ajassa ja tilassa. Seuraavassa vaiheessa syvensin analyysiäni tapaustutkimusasuinpaikkojen avulla. Tähän analyysiin valitsin alueen neljä suurinta asumuspainannekeskittymää ja yhden pienemmän rivitalomaisen asuinpaikan tyyppillisen ja myöhäskampakeramiikan ajalta noin 33800–3300 eaa. Vertailun vuoksi valitsin tapaustutkimuskoh-teiksi myös kaksi noin 1 000 vuotta vanhempaa asuinpaikkaa varhaiskampakeraamiselta ajalta sekä kaksi asuinpaikkaa asumuspainannekylien jälkeiseltä ajalta noin 3100–2700 eaa.

Kaikille näille tapaustutkimusasuinpaikoille oli yhteistä se, että niillä oli suoritettu arkeologisia kaivauksia ja niiden luuaineistoista oli tehty osteologisia analyysejä. Näin ollen minun oli mahdollista tutkia asuinpaikkojen sijaintia ja lähiympäristön tarjoamia potentiaalisia ravintoresursseja, mutta myös asuinpaikkojen löytömääriä, löytöaineistojen koostumuksia sekä osteologisten analyysien tuloksia.

Tulosteni mukaan rakentamani malli piti pääosin hyvin paikkansa tutkimusajanjakson alku- ja keskivaiheissa, mutta lopussa siihen tuli säröjä. Tämä tutkimustapa toi esille myös kokonaan uuden tutkimustuloksen. Neoliittisen kivekkauten aikana Keski-Pohjanmaalla tapahtuikin yhden sijasta kaksi kyläasutusvaihetta. Ensimmäinen ja entuudestaan tuntematon kyläasutusvaihe käynnistyi jo lähes 1 000 vuotta aikaisemmin var-

134

haiskampakeraamisena aikana. Tuolloin tutkimus-ajanjakson ensimmäisen lämpöhuipun aikaan asuinpaikkojen määrä kasvoi alueella ja tiettyihin jokisuistoihin kehittyi todella laajoja keskusasukaspaikkoja. Nämä asuinpaikat vastasivat kooltaan ja löytö-
määriltään 1 000 vuotta nuorempia asumuspainannekyliä. Varhaiskampakeraamiset kylät erosivat myöhemmistä asumuspainannekylistä siten, että niissä ei ollut maahan kaivettuja asumuksia, vaan asumustyyppi oli toisenlainen. Varhaiskampakeraamiset kylät sijaitsivat suojaisemmissa paikoilla jokisuistoissa monipuol-

Kuva 2. Vetelin Hautaketon Kiikkuniemen varhaiskampakeraaminen laaja asuinpaikka-alue Perbojoen suistossa n. 4600–4500 eaa. Kartta perustuu Maanmittauslaitoksen 10 metrin korkeusmalliin. <https://tiedostopalvelu.maanmittauslaitos.fi/tp/kartta>. Maanmittauslaitoksen avoimen tietoaineiston CC 4.0 lisenssi. Kartat on muokattu QGIS 3.16 versiolla. Mittakaava on ilmoitettu metreinä. Kuvaan on lisätty harmaalla värillä nykyiset vesistöt.

listen ravintoresurssien äärellä. Vaikka hylje vaikutti jo tuolloin olleen tärkeä saaliseläin, oli kylien toimeentulostrategia hyvin monipuolinen. Todennäköisesti kylät olivat ympärivuotisesti asutettuja. Yksi kylä hallitsi useampaa jokisuistoaluetta, joiden alueille liikkuvat pyyntiryhmät tekivät retkiä. Vähitellen ilmasto alkoi viilenemään. Tämä näkyy asuinpaikkojen vähenemisenä alueella ja todennäköisesti myös jokisuistokyläen kuihtumisena.

Seuraava ja holoseenin korkein lämpöhuippu saavutettiin Suomessa noin 4000–3400 eaa. tyypillisen kampakeramiikan ja myöhäiskampakeramiikan aikaan. Koko maassa väkiluku kasvoi, mikä näkyy arkeologisessa aineistossa siten, että tältä ajanjaksolta tunnetaan enemmän asuinpaikkoja kuin milteen muulta kivikauden jaksolta. Varsinkin Keski-Pohjanmaalla väkiluvun ja asukastiheyden kasvu näkyy erittäin selvästi arkeologisessa aineistossa. Asuinpaikkojen määrä kasvaa alueella jyrkästi ja suuret

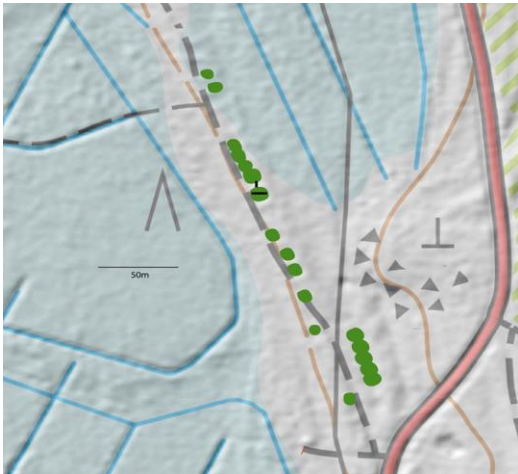
Kuva 3. Keski-Pohjanmaan rannikko noin 3500 eaa. Kartta perustuu Maanmittauslaitoksen 10 metrin korkeusmalliin. Nykyiset suuremmat vesistöt on merkitty karttaan harmaalla. <https://tiedostopalvelu.maanmittauslaitos.fi/tp/kartta>. Maanmittauslaitoksen avoimen tietoaineiston CC 4.0 lisenssi. Kartat on muokattu QGIS 3.16 versiolla.

maahan kaivetuista asumuksista koostuvat kylät syntyivät.

Tässä vaiheessa kylät eivät keskittyneet pelkästään jokisuihin, vaan ne levisivät tiheinä ryppäinä pitkin rannikkoa. Kylien edustoille saaristoon ja niemenkärkiin syntyi aikaisempaa huomattavasti enemmän erilaisia toimintapaikkoja, kuten kokoontumispaikkoja, hylkeenpyyntiin ja kalastukseen liittyviä pyyntileirejä, tukikohtia, varastoja ja todennäköisesti myös kalmistoja. Arkeologisessa aineistossa tämä näkyy kasvaneena määränä erityyppisiä kivirakenteita ja monumentteja.

Hylkeen osuus osteologisissa aineistoissa kasvaa, mikä sopii hyvin kylien sijaintikehitykseen yhä merellisemmissä ympäristöissä ja saariston asuttamiseen. Tämä kertoo hylkeenpyynnin merkityksen rajusta kasvusta toimeentulostrategioissa. Todennäköisesti hyljekannat reagoivat talvi-ilmaston lämpenemiseen 5 500 vuotta sitten samalla tavalla kuin niiden on ennustettu tekevän tulevaisuudessa ilmaston lämmitessä. Eli lämpiminä talvina hyljekantojen osuus kasvoi Itämeren pohjoisosissa, jolloin niitä oli enemmän pyydyttävissä ja mahdollisesti myös lähempänä rannikkoa kuin kylminä talvina.

Hylkeenpyyntiin erikoistuminen, väestönkasvu, yhteisöllisyys ja liikkuvuuden lasku ruokkivat toinen toisiaan. Hylje oli kalori- ja ravintoarvoiltaan saaliseläimistä aivan ylivoimainen, joten sillä oli todennäköisesti merkittävä rooli ennen kaikkea kyläläisten ravitsemuksessa, mutta mahdollisesti myös vaihdantataloudessa. Siihen viittaavat useiden kylien löytöaineistoissa esiintyvät pii- ja meripihkalöydöt.

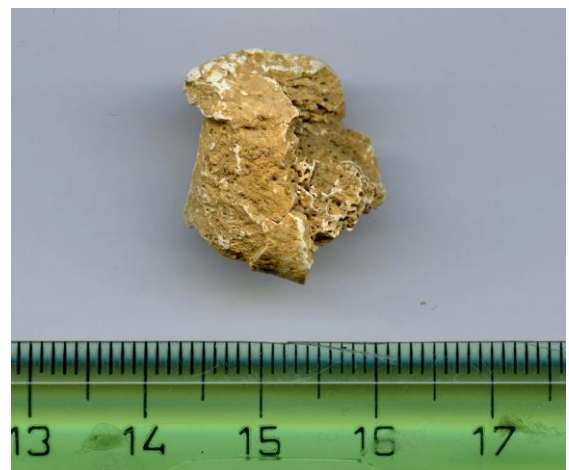
Kuva 4. Asumuspainanteista koostuvia kollektiivisia ”rivitaloja” Kannuksen Kivinevan kivistä asuinpaikalla. Ote yleiskartasta, asumuspainanteet merkattu värillä.

Todennäköisesti kasvanut erikoistuminen hylkeenpyyntiin sekä suosi että mahdollisti väkimäärän kasvamista ja kollektiivista paikallaan pysyvää elämäntapaa. Hylkeenlihalla ja rasvalla ruokki suuren määrän ihmisiä, mutta hylkeenpyynti ja ruhojen käsittely vaativat johtajuutta, yhteistyötä ja monen ihmisen työpanoksen. Toisaalta tämä aiheutti myös hierarkisuuden ja epätasa-arvoisuuden kasvua rannikon yhteisöissä.

Asumuspainanteiden koko ja variaatio kasvoivat yhdessä niiden määrien kanssa. Kyläasutuksen ”huippuvaiheessa” noin 3600–3400 eaa. asumuksia rakennettiin yhä tiiviimpiin muutaman asumuksen ryhmiin, joko rannan suuntaisiksi rivimuodostelmiksi, rivitaloiksi, paritaloiksi tai muunlaisiksi ryppäiksi.

Kaikissa asumuspainannekylissä on havaittavissa suuriakin eroja asumuspainanteiden koossa, muodossa ja sijoittelussa. Nämä piirteet voivat johtua osittain myös ajallisista eroista, mutta ne kertovat suurista ja yhteisöllisistä kylistä, joissa asumuksilla oli mahdollisesti erilaisia käyttötarkoituksia ja niiden omistajien sosiaalinen status ja asema yhteisössä saattoi olla erilainen. Kaustisen Kankaan asuinpaikalta löydetty punamultahaudat kertovat siitä, että yhteisön jäseniä

Kuva 5. Palaneen hylkeenluun kappale Kokkolan Pahanportaanrämeeen kivikauden kylästä (KM 33928:37). Kuva Lauri Skantsi/K.H. Renlundin museo.

kohdeltiin toisiinsa nähden eri tavoin. Eroja on myös löytöaineistojen koostumuksessa, löytötiheydessä sekä osteologisissa aineistoissa. Suhteellisen korkea väestötiheys rannikolla rajoitti liikkuvuutta, jolloin liikkuva, vuotuiskierto perustuva elämäntapa oli rannikolla tarpeeton, mutta myös hankala vaihtoehto. Muuten olisi tunkeuduttu naapurin alueelle. Hylkeenpyynti muodosti taloudellisen, sosiaalisen ja ideologisen perustan kollektiivisten kyläyhteisöjen synnylle ja kehittymiselle toisessa kyläasutusvaiheessa.

Mutta asioilla tuppaa aina olemaan myös toinen puoli. Nimittäin hylkeenpyyntielinkeinon suurena heikkoutena oli epäluotettavuus. Kuten sanottu, hylkeet ovat hyvin herkkiä elinympäristössään tapahtuville muutoksille. Historiallisen ajan hylkeenpyyntitilastoista tiedämme, että kevättalvisen hyljesaaliin suuruus saattoi vaihdella merkittävästi. Kaikille asumuspainannekylille oli tunnusomaista sijainti rannikon murtovesivaikutteisten maankohoamisjärvien ja kosteikkojen läheisyydessä, suolaisen ja makean veden välissä. Tämä viittaa vakaiden ja ennustettavien keräily- ja kalastusresurssien hyödyntämiseen aivan kylien liepeillä. Näillä elinkeinoilla oli mahdollista kompensoida hylkeenpyyntiin liittyviä epävarmuustekijöitä ja osallistaa koko yhteisö ravinnonhankintaan. Tämä mahdollisti myös sen, että osa yhteisön jäsenistä pystyi erikoistumaan hylkeenpyyntiin. Keräilyresursseista kosteikkojen kasvit sekä kalastusresursseista hauki, ahven ja särkikalat olivat todennäköisesti tärkeässä roolissa alueen metsästäjä-keräilijöiden ruokavaliossa tähän aikaan.

Eräässä laulussakin lauletaan, että ”kaikkihan loppuu aikanaan...” Ilmaston viileneminen noin 3400 eaa. jälkeen ja resurssien heikkeneminen yhdessä suureksi kasvaneen väkimäärän kanssa olivat lopulta kestämaton yhtälö. Ne aiheuttivat suuria muutoksia kylien yhteisölliseen elämäntapaan. Syntyi väestöpainetta, jolloin kollektiiviset ja paikallaanpysyvät kyläyhteisöt hajaantuivat pienemmiksi ja liikkuvammiksi perheyhteisöiksi. Kyläyhteisön sijaan tärkeimmän sosiaalisen yksikön muodosti perhe.

137

Asuinpaikkojen määrä ja väkiluku alueella laskivat, asutus hajaantui, saaristoasuinpaikkojen osuus kasvoi ja kivirakentaminen lisääntyi. Kehitys on selitettävissä perheiden pyrkimyksellä tehostaa hylkeenpyyntiä, mutta samalla myös kohottaa statustaan rakentamalla yhä enemmän pysyviä ja näkyviä kivimonumentteja ja isompia asumuksia. Hylkeenruhojen logistiikkaan ja käsittelyyn liittyviä kustannuksia vähennettiin muuttamalla perhekunnittain hylkeenpyyntisesongeiksi saaristoon isoihin tukeviin asumuksiin, lähemmäksi kiintojään reunan ja ahtojäävyöhykkeen hylkeenpyyntialueita. Osa asuinpaikoista sijaitsi jopa aivan saariston ulkoreunoilla kylmillä ja tuulisilla paikoilla. Eli tässä strategiassa ihmiset tuotiin hylkeen luo, toisin kuin aikaisemmin kylissä, joissa hylje tuotiin ihmisten luo.

Ehkä saariston asuinpaikat olivat perheiden pitkiäkin aikoja ja tiettyyn aikaan vuodesta asuttamia, mutta silti pysyväisluonteisia asuinpaikkoja saaristossa osana kivikautista kulttuurimaisemaa. Kesäkaudet asuttiin mantereella, joko rantavyöhykkeellä tai jonkin matkan päässä merenrannasta vanhoilla kyläpaikoilla harjoittaen kalastusta, keräilyä, linnustusta ja metsästystä.

Mahdollisesti kehityskulun moottorina toimi jo kyläasutusvaiheessa muodostunut väestöpaine, joka syntyi vuorovaikutuksessa demografisten, taloudellisten ja ekologisten tekijöiden kanssa. Oli tultu tilanteeseen, jossa väkimäärä oli alueella kasvanut liian suureksi väheneviin resursseihin nähden. Yhteisöt reagoivat väestöpaineeseen romuttamalla vuosisatoja vanhan kollektiivisen kyläjärjestelmän, hajauttamalla asutusta pienempiin ja liikkuvampiin yksiköihin ja tehostamalla hylkeenpyyntiin perustuvaa toimeentulostrategiaansa. Näin kivikauden toinen ja ehkä viimeinen kyläasutusvaihe oli ohi.

Pöljänkeraamisena aikana noin 3250–2500 eaa. rakentamani mallin tulee säröjä. Tuona aikana ilmastossa tapahtuneet pienemmät lämpöhuiput eivät aiheuttaneetkaan enää väestönkasvua alueella, vaan asuinpaikkojen määrä väheni jatkuvasti. Jakson loppuvaiheessa saaristo lähes tyhjäksi asutuksesta. Tässä vaiheessa näyttää siltä, että ilmasto- ja ympäristötekijöiden, hylkeenpyyntiin erikoistumisen, väestönkasvun ja yhteisöjen liikkuvuuden väliset yhteydet katkeavat. Tähän vaikuttivat mahdollisesti

väestöpaine, vuosisatoja kestäneestä hylkeiden liikapyynnistä ja ilmastonmuutoksista aiheutunut hyljekantojen romahtaminen, uudet kulttuurivaikutteet ja innovaatiot asumisessa, vasarakirveskulttuurin leviäminen aivan Keski-Pohjanmaan eteläpuolelle ja ehkä myös maatalouden vähittäinen omaksuminen tutkimusalueella. Tämä kehityskulku on mielestäni erittäin tärkeä tutkimusaihe tulevaisuudessa.

FM Lauri Skantsin väitöskirja tarkastettiin Helsingin yliopistossa 21.4.2023. Vastaväittäjänä toimi apulaisprofessori Peter Holmblad Uumajan yliopistosta ja kustoksena professori Mika Lavento Helsingin yliopistosta.

Väitöskirja on julkaistu verkossa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/356036>.